

The Impact of the Intellectual Discourse of Imam Reza (A.S.) on the Geography and Environmental Planning of Iran

Behrad Asadi^{1*} | Masoumeh Gharadaghi² | Amiralı Asadi³

1. Assistant Professor, Department of History, Islamic Azad University, Ardabil Branch, Ardabil, Iran.
(Corresponding Author) Email: behrad_asadi_52@yahoo.com

2. Assistant Professor, Department of History, Islamic Azad University, Shabestar Branch, Shabestar, Iran.

3. Student of Educational Counseling and Guidance, Farhangian University of Imam Ali (A.S.), Rasht, Iran.

Article info

Abstract

Article type:

Research Article

Received:

10 June 2024

In Revised form:

17 November 2024

Accepted:

5 December 2024

Published:

20 December 2024

The migration of Imam Reza (A.S.) to Iran and his enlightening and reformist religious presence led to fundamental transformations in the cultural, social, and political spheres, and particularly in environmental interactions and the emergence of new variables within the geographical fabric of Iran. The introduction of novel knowledge and the expansion of the intellectual milieu, through the implementation of changes in attitudes, perspectives, and conduct, so profoundly disrupted the geographical atmosphere of Iran that the agglomeration of environmental planning underwent a conceptual metamorphosis, resulting in the emergence of a new discourse of environmental planning with a cultural approach. The main research question is: What were the impacts of the presence of Imam Reza (A.S.) in Iran, in terms of environmental planning, on the expansion of the scientific and intellectual sphere of Iranian society? The results and findings indicate that with the presence of Imam Reza (A.S.) in Iran, people were guided towards spirituality, and after his martyrdom, through the promotion of the culture of pilgrimage and the presence of the invited Sayyids, the construction of buildings such as mosques and seminaries, and the strengthening of Shia culture—which is directly related to the presence of the Imam and his holy shrine-experienced substantial growth.

Keywords: Imam Reza (A.S.), Iran, Intellectual Discourse, Geography, Migration.

Reference: Asadi, Bahrad; Qaradaghi, Masoumeh; Asadi, Amir Ali. (2024). The Influence of the Intellectual Discourse of Imam Reza (A.S.) on the Geography and Environmental Planning of Iran. *Imam Reza(A.S.) and Contemporary Sciences*, 2(5), 6-30.

Publisher: Imam Reza (A.S.) International University

DOI: <https://doi.org/10.22034/ijs.2025.430269.1270>

1. Introduction

The migration of Imam Reza (A.S.) to Iran was not merely a historical event, but a “civilizational turning point” that had profound and lasting impacts on the spatial, cultural, and environmental organization of the Iranian plateau. Moving beyond historical or theological analyses, this interdisciplinary research seeks to examine the influence of Imam Reza’s (A.S.) intellectual discourse in the field of “geography and environmental planning,” relying on the theoretical frameworks of “discourse” and “cultural-spatial systems.” The central question is: How did his presence transform the geocultural map of Iran and establish a new model of environmental planning centered on culture and spirituality?

2. Research Objectives

This research has the following objectives:

1. To explain the mechanisms for converting the “symbolic capital” of the Razavi discourse into “spatial-physical structures.
2. To identify and analyze the tangible manifestations of this discourse in Iran’s geography, including: the formation of the city of Mashhad al-Reza, the development of settlement networks for the Sādāt (descendants of the Prophet), the establishment of service-medical institutions (e.g., Dār al-Shafā’), and the expansion of endowments (Mawqūfāt).
3. To provide a systematic analytical framework for understanding the influence of religious thought on environmental planning.

3 .Methodology

This study employs a descriptive-analytical method with a historical-documentary approach. Data was collected through library research, consulting historical, hadith, geographical texts, and contemporary studies. The theoretical framework integrates discourse theory (emphasizing the role of discourses in shaping socio-spatial realities), cultural geography, and environmental planning theory with a cultural approach. Data analysis was conducted using qualitative content analysis with an inferential approach, and the validity of the findings was ensured through cross-referencing sources and peer review by specialists.

4. Findings

The research findings indicate that the discourse of Imam Reza (A.S.) transformed

the geography and environmental planning of Iran through four primary mechanisms:

1. **Development of Rationality and Scientific Spaces:** Holding structured debates with People of the Book and various sects, mentoring students, and forming non-governmental scholarly circles (such as the study circle in the Mosque of Marv) not only elucidated Shi'a beliefs but also, by promoting rationalism, inquiry, and reasoning, expanded the "mental geography" of society and laid the groundwork for scientific flourishing.
2. **Change in Physical-Environmental Geography:** The martyrdom of Imam Reza (A.S.) and the transformation of his resting place into a pilgrimage center led to the gradual formation of the city "Mashhad al-Reza." This process involved the construction of landmark buildings like the Goharshad Mosque, porticoes (Riwāqs), and numerous caravan series (Rabats) for pilgrims, showcasing a model of urban development centered around a spiritual site.
3. **Encouraging the Presence of the Sādāt and Forming Settlement Networks:** The migration of Imam Reza (A.S.) accelerated a wave of Alid Sādāt migration into Iran. The presence and martyrdom of these figures in various cities (such as Qom with the presence of Hazrat Masumeh (A.S.) and Shiraz with the martyrdom of Shahcheragh) created new centers of Shi'ism and strengthened a cultural-settlement network across Iran.
4. **Establishment of Service Institutions and Development of Endowments:** In proximity to the Holy Shrine, public welfare institutions like the "Dār al-Shafā" (hospital) were established to address the medical needs of pilgrims and residents. Furthermore, the tradition of endowment (Waqf) served as a powerful economic-spatial mechanism, consolidating and developing the properties and financial resources of the Astan Quds Razavi across a vast expanse of Iran and even beyond its current borders.

5. Conclusion

Analysis of the findings demonstrates that the discourse of Imam Reza (A.S.) was a meaning-generating and transformative system that reshaped Iran's intellectual and physical geography through several key mechanisms. At the heart of this discourse was the concept of "Divine Guardianship" (Wilāyah) and the station of Imamate, which acted as the central signifier of his debates and interactions. Unlike rival discourses, which were sometimes entangled in linguistic games and fallacies, the

strategy of Imam (A.S.) was to elucidate the systematic framework of concepts, processes, and signs of the pure Muhammadan Islam (S.A.W.W.). This strategic, intelligent, and ethically grounded preference not only facilitated the acceptance of truth by the audience but also exemplified the ideal of “the best disputation” (al-jadāl al-aḥsan), effectively representing the identity of the Shi’a discourse in contrast to its constructed “others«.

The impacts of this discourse can be analyzed in three main areas:

1. Spatial-Civilizational Transformations: The presence of Imam Reza (A.S.) became a catalyst for population concentration, economic prosperity, and cultural flourishing in Khorasan. This process continued with the formation of Mashhad al-Reza as a religious metropolis and the construction of a network of landmark buildings (such as mosques, seminaries, and shrines). These structures, directly or indirectly influenced by his presence, not only expressed the deep affection of the Iranian people for the Ahl al-Bayt but also became symbols of the embodiment of the Shi’a discourse within the geographical fabric of Iran.
2. Scientific and Cultural Institution-Building: Imam Reza (A.S.) effectively laid the foundations for a sustained scientific movement by establishing new-style seminaries (including in the Grand Mosque of Marv), mentoring prominent students, and holding structured scholarly debates. These actions placed rationalism and intellect at the core of the religious discourse, paving the way for the flourishing of Islamic-Iranian civilization and its fusion with ancient Iranian culture. This scientific movement transformed Khorasan into a hub of knowledge production.
3. Network Expansion of Shi’ism: The migration of the Imam (A.S.) accelerated the migration of Alid Sādāt to Iran. Although many of these Sādāt were later martyred, their burial sites became new cultural and religious centers across Iran (such as in Qom and Shiraz). Beyond their function as pilgrimage sites, these shrines became “grand schools” for promoting Shi’a rituals and teachings, enabling the networked development of Shi’ism.

In conclusion, it can be affirmed that the discourse of Imam Reza (A.S.), through its intelligent integration of Islamic ethics, critical rationality, sustainable institution-building, and spatial planning, transcended the cultural and social limitations of Iranian society and established effective connections with all ethnic groups. His Holy Shrine and the shrines of other Imamzadehs, as tangible symbols of this discourse, have played an unparalleled role in expanding Islamic civilization, fostering scientific development, and deepening the culture of Shi’ism in Iran, presenting

an enduring model of the mutual influence between “thought” and “geography«.

Suggestions:

Conduct similar studies on the influence of the discourse of other Imams (A.S.) on urban and regional geography.

Utilize the model extracted from this research as a framework for contemporary cultural-environmental planning in Iran’s religious metropolises.

Research the role of the endowment (Waqf) institution as a sustainable tool in spatial development planning.

Keywords: Imam Reza (A.S.), Intellectual Discourse, Geography, Environmental Planning, Mashhad al-Reza, Endowments (Mawqūfāt).

تأثیر گفتمان اندیشه‌ای امام رضا علیه السلام بر جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی کشور ایران

بهراد اسدی^۱ | معصومه قره داغی^۲ | امیرعلی اسدی^۳

۱. استادیار گروه تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اردبیل، اردبیل، ایران. (نویسنده مسئول) Email: behrad_asadi_52@yahoo.com

۲. استادیار گروه تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شبستر، شبستر، ایران.

۳. دانشجوی کارشناسی رشته مشاوره و راهنمایی تحصیلی، دانشگاه فرهنگیان امام علی علیه السلام، رشت، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

هجرت امام رضا علیه السلام به ایران و حضور روشنگرانه و نواندیشانه دینی ایشان باعث تغییرات بنیادینی در عرصه‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و به‌ویژه تعاملات محیطی و بسط ظهور متغیرهای جدید در کالبد جغرافیای ایران زمین گردید. ارائه دانش‌های نوین و انبساط فضای فکری با اعمال تغییرات نگرشی، بینشی و منشی، آن‌چنان اتمسفر جغرافیایی ایران را بر هم ریخت که آگرمانداسیون برنامه‌ریزی محیطی دچار دگردیسی مفهومی گشته و سبب ظهور گفتمان جدید برنامه‌ریزی محیطی با رویکرد فرهنگی گردید. سؤال اصلی تحقیق این است که حضور امام رضا علیه السلام در ایران به لحاظ برنامه‌ریزی محیطی چه تأثیراتی در گسترش فضای علمی و فکری جامعه ایران داشته است؟ نتایج و یافته‌ها نشان می‌دهد که با حضور امام رضا علیه السلام در ایران مردم به سمت معنویت هدایت شده و بعد از شهادت ایشان نیز با ترویج فرهنگ زیارت و حضور سادات دعوت شده، ساخت بناهایی مانند مساجد، حوزه‌های علمیه و تقویت فرهنگ تشیع که رابطه مستقیم با حضور امام و حرم مطهر ایشان دارد، رشد فزاینده‌ای پیدا کرد.

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۰۳/۲۱

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۳/۰۸/۲۷

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳/۰۹/۱۵

تاریخ انتشار:

۱۴۰۳/۰۹/۳۰

کلیدواژه‌ها: امام رضا علیه السلام، ایران، گفتمان اندیشه‌ای، جغرافیا، هجرت.

استناد: اسدی، بهراد؛ قره داغی، معصومه؛ اسدی، امیرعلی. (۱۴۰۳). تأثیر گفتمان اندیشه‌ای امام رضا علیه السلام بر جغرافیا و برنامه‌ریزی

محیطی کشور ایران. امام رضا علیه السلام و علوم روز. ۲(۵)، ۳۰-۶.

ناشر: دانشگاه بین المللی امام رضا علیه السلام

DOI: <https://doi.org/10.22034/ijs.2025.430269.1270>

۱. بیان مسئله

یکی از مهم‌ترین وقایع در تاریخ اسلام، سفر امام رضا علیه‌السلام به ایران است. این سفر که آن را نوعی تهجیر (هجرت) می‌توان خواند، با اصرارهای مأمون، صورت پذیرفت. حضور روشنگرانه و افشاگرانه امام علیه حکام بنی‌عباس از جمله مأمون در میان مسلمانان مدینه یکی از دلایل اصلی این امر است. مأمون از روی احساس خطر و نیز برای دور ساختن امام رضا علیه‌السلام از این کانون، او را به‌ظاهر برای ولیعهدی خود به ایران فراخواند، اما این فراخواندن در حقیقت نوعی دعوت اجباری بود.

به قدرت رسیدن مأمون، در پی جنگ و نزاع با برادرش امین و مسائل پس از آن، تنها یکی از نمودهای رخدادهای تاریخی در آن عصر به شمار می‌رود. از سویی دیگر در همین زمان، مکاتب پراهمیتی از محافل متکلمان، فقیهان و اصحاب حدیث پدید آمد؛ مکاتبی که نه تنها برخی از آنها دیرپا و ماندگار گشتند، بلکه بر جوانب مختلف فرهنگ اسلامی نیز بسیار تأثیرگذار بودند. همچنین در رویه تغییر و تحولات فرهنگی، به‌عنوان یک شاخصه پراهمیت فرهنگی، باید به آثار قابل ملاحظه نهضت ترجمه توجه نمود. حضور امام رضا علیه‌السلام، در ایران این تهجیر را به یک سفر پُربار تبدیل نموده و حضور مؤثر برای برقراری و پیوند با ایرانیان متمایل به تشیع و تبدیل خراسان بزرگ به کانون تشیع و تلاش برای تحکیم مبانی عقیدتی و کلامی شیعه با استفاده از فرصت ولیعهدی تغییر داد.

این مقاله با رویکردی جامعه‌شناختی و با تأکید بر تأثیرات محیطی و برنامه‌ریزی محیطی در ایران، درصدد است تا روش‌ها و اصول بنیادین حضرت رضا علیه‌السلام را در فرایند دوران امامت خویش، به‌ویژه در مواجهه با مخالفان، مورد تحلیل و استخراج قرار دهد. همچنین، هدف این پژوهش اشاره به برخی از تأثیرات ماندگار ایشان از جمله رشد حوزه‌های علمی، گسترش کانون‌های فرهنگی تشیع، احداث فضاها، زیارتی و عبادی، ایجاد موقوفات، تأسیس دارالشفاء و شفاخانه‌ها، مهاجرت سادات به ایران و نیز نقش ایشان در شکل‌گیری برخی قیام‌ها است.

۲. پیشینه پژوهش

در مورد تأثیرات سیاسی و فرهنگی و اجتماعی حضور امام رضا علیه‌السلام در ایران پژوهش‌هایی انجام شده از جمله کتاب «علی بن موسی علیه‌السلام» اثر محمدزاده (۱۳۸۵)، مجموعه کاملی از سیره و تاریخ زندگی امام رضا علیه‌السلام که به‌طور مفصل و کامل جهت آشنایی با امام رضا علیه‌السلام و وقایع و اتفاقات زندگی آن حضرت از ولادت تا شهادت را آورده است. از سویی

طبسی (۱۳۸۴) در کتاب «امام رضا علیه السلام به روایت اهل سنت» تلاش می کند تا ابعاد مختلف حیات نورانی امام را به روایت اهل سنت ترسیم کند. نویسنده به بیان مواضع مثبت و نظرهای نسبتاً واقع بینانه منابع اهل سنت و مذاهب گوناگون در برابر امام پرداخته و دیدگاه علمای اهل سنت درباره کرامات و مناقب و معجزه های امام را توضیح داده است. همچنین انصاری (۱۳۹۴) در کتاب «گزارش لحظه به لحظه از سفر امام رضا علیه السلام به ایران»، اتفاقات این سفر از آغاز در مدینه، آخرین حج، ورود به ایران، منازل مختلف اقامت در طول سفر، ورود به نیشابور و طوس ارائه می کند. نویسنده با رویکردی داستانی به شش مرحله از سفر امام به ایران و مسیر حرکت تا شهر مرو پرداخته است.

عرفان منش (۱۳۷۴) در کتاب «امام رضا علیه السلام از مدینه تا مرو»، با بیان جغرافیای تاریخی، سیاسی و اجتماعی، به معرفی شهرهایی که در مسیر حرکت امام رضا علیه السلام از مدینه تا مرو بوده پرداخته است. همو (۱۳۹۱) در کتاب «مهاجران موسوی» به بررسی علمی زندگی فرزندان و نوادگان حضرت امام موسی کاظم علیه السلام و علل مهاجرت آنها به ایران، شهادت، نسبت و مدفن آنها به دور از پندارهای غلط، پیرایه ها و برخی جعلیات تاریخی پرداخته و به تأثیرات فرهنگی حضور آنان و معرفت زائرین نسبت به آنان به عنوان ذریه رسول خدا اشاره و از جمله کردارهای عادی و متعارف را گستره پیوستگی عاطفی و علاقه مردم ایران به زیارتگاهها و بقاع متبر که می داند.

نوآوری اصلی این مقاله در خلق یک چارچوب تحلیل میان رشته ای و نظام مند نهفته است که برای تأثیر گفتمان امام رضا علیه السلام را نه در سطح تاریخی یا کلامی، بلکه در عرصه «جغرافیا و برنامه ریزی محیطی» مورد واکاوی قرار می دهد. در حالی که مطالعات پیشین عمدتاً بر سیره و فرهنگ تکیه دارند، این پژوهش با عبور از رویکردهای توصیفی مرسوم، به ترسیم نقشه ای تمدنی از مکانیسم های تبدیل «سرمایه نمادین» به «ساختارهای فضایی - کالبدی» می پردازد. شاخص ترین نوآوری، تبیین فرایندی است که در آن مفاهیمی چون «فضاسازی علمی»، «توسعه عقلانیت» و «مناظرات» به عنوان عوامل کلیدی شکل دهنده به جغرافیای شهری (پیدایش مشهدالرضا)، شبکه سکونتگاهی (مهاجرت سادات)، نهادهای خدماتی (تأسیس دارالشفا) و الگوی برنامه ریزی محیطی با رویکرد فرهنگی عمل می کنند. این پیوند، مفهومی بدیع بین اندیشه دینی، جغرافیای انسانی و برنامه ریزی فضایی، و نیز گفتمان جدیدی در مطالعات رضوی و تاریخ تحولات تمدن اسلامی می گشاید.

۳. چارچوب نظری و روش پژوهش

این پژوهش با تکیه بر رویکرد گفتمانی و با بهره‌گیری از مفاهیم کلیدی نظریه سیستم‌های فرهنگی-فضایی، به تحلیل تأثیر گفتمان اندیشه‌ای امام رضا علیه‌السلام بر جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی ایران می‌پردازد. در این چارچوب، گفتمان امام رضا علیه‌السلام نه تنها به مثابه یک مجموعه از اندیشه‌های دینی، بلکه به عنوان یک سامانه معنا ساز در نظر گرفته می‌شود که قادر به تولید، باز تولید و تبدیل سرمایه نمادین به ساختارهای فضایی-کالبدی است.

مبنای نظری این تحقیق، تلفیقی از نظریه گفتمان (با تأکید بر نقش گفتمان‌ها در شکل‌دهی به واقعیت‌های اجتماعی-فضایی)؛ جغرافیای فرهنگی (با محوریت تحلیل تأثیر فرهنگ و اندیشه بر سازمان فضایی و محیط مصنوع) و نظریه برنامه‌ریزی محیطی با رویکرد فرهنگی است که در آن، الگوهای فرهنگی و دینی به عنوان عوامل کلیدی در شکل‌دهی به محیط انسان‌ساخت عمل می‌کنند. در این راستا، گفتمان امام رضا علیه‌السلام به عنوان یک کلیدواژه تمدنی تحلیل می‌شود که از طریق مکانیزم‌هایی همچون مناظرات (به مثابه ابزار تولید عقلانیت و گفتمان‌سازی)؛ تأسیس نهادهای علمی-مذهبی (حوزه‌های علمیه، مساجد، دارالشفاء)؛ ایجاد شبکه‌های زیارتی-سکونتی (مهاجرت سادات، شکل‌گیری مشهدالرضا) و توسعه موقوفات (به عنوان سازوکار تثبیت فضایی-اقتصادی)؛ توانسته است نقشه ژئوکالچر ایران را دگرگون ساخته و الگویی پایدار از برنامه‌ریزی محیطی با محوریت معنویت و خرد جمعی ارائه نماید.

این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با رویکرد تاریخی-اسنادی انجام شده است. گردآوری داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای و از طریق مطالعه متون تاریخی، حدیثی، جغرافیایی و نیز پژوهش‌های معاصر در حیطه سیره رضوی، تاریخ تشیع و جغرافیای فرهنگی ایران صورت پذیرفته است. ابزار پژوهش شامل فیش‌برداری نظام‌مند از منابع دست اول و نیز استفاده از منابع ثانویه و مطالعات میان‌رشته‌ای در حوزه جغرافیا، برنامه‌ریزی و مطالعات اسلامی است. روش تحلیل داده‌ها، مبتنی بر تحلیل محتوای کیفی با رویکرد استنتاجی است. در این فرایند، داده‌های تاریخی و متنی در چارچوب نظری پژوهش قرار گرفته و الگوهای فضایی-تمدنی ناشی از گفتمان رضوی استخراج و تبیین شده‌اند. همچنین از روش استدلال منطقی برای پیوند بین مفاهیم دینی-اندیشه‌ای و نمودهای عینی آن در جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی بهره گرفته شده است. اعتباربخشی به یافته‌ها از طریق تطبیق منابع مختلف (مقایسه گزارش‌های تاریخی، احادیث و اسناد وقفی) و نیز بازبینی متخصصان (حوزه تاریخ اسلام و جغرافیا) صورت گرفته است.

۴. مفهوم شناسی

۴-۱. بسترهای فکری برنامه ریزی محیطی

برنامه ریزی، فرایندی نظام مند برای تحقق اهداف است و به عنوان کلیدی ترین و کارآمدترین ابزار برای دستیابی به توسعه و پیشرفت محسوب می شود. این فرایند می تواند با پیشگیری از خطاها و شناسایی فرصت های پنهان، نقش بسزایی در موفقیت ایفا کند. برنامه ریزی به پیش بینی و شکل دهی به آینده کمک می نماید و به معنای اندیشیدن پیشاپیش و تدبیر امور است (توکل، ۱۳۸۵، ص ۴۳). متخصصان، مدیران و استراتژیست ها از دیدگاه های مختلف، تعاریف متعددی از برنامه ریزی ارائه کرده اند که از جمله آنها می توان به این موارد اشاره کرد: تعیین اهداف، شناسایی و تدوین راه های دستیابی به آنها، اتخاذ تصمیم در مورد اقدامات لازم، ترسیم وضعیت مطلوب آینده و تعیین راهکارها و ابزارهای نیل به آن و طراحی اقدامات عملیاتی برای ایجاد تغییر در یک پدیده بر اساس الگوی از پیش تعریف شده. براین اساس، سه ویژگی اصلی برنامه ریزی عبارتند از:

۱. همراهی ذاتی با پیش بینی؛
۲. سیستماتیک بودن فرایند؛
۳. تأکید بر دستیابی به نتایج مطلوب

(همان، ۴۸)

۵. فرصت ها و زمینه های محیطی و تاریخی ایران در عصر امام رضا علیه السلام

بی گمان، واکاوی ژرف فرآیند تحولات سیاسی-مذهبی در تاریخ امامت شیعی، محقق را در مطالعه سخنان و مناظرات ائمه علیهم السلام به رویکردها و راهبردهای متمایزی رهنمون می سازد که هر امام متناسب با اقتضائات زمان و مکان خود به کار بسته است. سیره امام رضا علیه السلام به ویژه در دوران سوم حیات ایشان، یعنی حضور در ایران و احراز مقام ولایتعهدی خلافت عباسی، از وجوه و ابعاد متعددی برخوردار است. از سویی، باورهای جامعه اسلامی با چالش های جدی مواجه شده بود و از سوی دیگر، گسترش قلمرو حکومت اسلامی و رونق نهضت ترجمه، موجب نفوذ اندیشه های بیگانه شده بود. افزون بر این، امام علیه السلام از بروز انحراف در سنت نبوی و فاصله گیری مناسبات اجتماعی و حکومتی از الگوهای اصیل پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم نگران بودند.

در چنین شرایطی، دوران اقتدار خلفای عباسی همچون مأمون، شاخصه های بارزی را در پیکره جامعه اسلامی پدید آورد که طی آن، بسیاری از مؤلفه های سیاسی-مذهبی و فرهنگی، مسیری نو در پیش گرفتند. انتصاب امام علیه السلام به ولایتعهدی در بستر جریانات سیاسی، شکل گیری فرق

درون‌دینی، تأثیرپذیری از عوامل بیرونی و نیز برپایی کرسی‌های آزاداندیشی و رونق نهضت ترجمه در عرصه فرهنگ، از جمله این تحولات بودند که امام رضا علیه‌السلام در مواجهه با هر یک، متناسب با شرایط و مقتضیات زمان و مکان، راهکارهای ویژه‌ای را به کار گرفتند (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۳۷۷؛ زیدان، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۲۵۷-۲۴۹). در این میان، اندیشه‌های سترگ امام رضا علیه‌السلام از طریق فراخوانی صلح‌جویانه و خردمندانه و به‌ویژه در قالب مناظرات و احتجاجات، به توسعه گفتمان برنامه‌ریزی محیطی و بهره‌گیری از ظرفیت‌های بومی و محلی انجامید و جایگاه گفتمان دینی را در جامعه ارتقا بخشید. نمودهای عینی چنین گفتمانی در اندیشه جامعه رضوی و عقلانیت برآمده از آن را می‌توان در چنین عرصه‌هایی جستجو کرد:

۱-۵. توسعه عقلانیت در گفتمان دینی و شیعی

هدایت و ارشاد عمومی مردم و رهنمون ساختن آنان به سوی قرآن و سیره پیامبر اعظم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، از یک سو و تعلیم و تربیت جامعه و توجه دادن به علم و دانش، همراه با مبارزه با انواع نادانی‌ها، جهل‌ها و شبهات و نیز پرورش شاگردان، عالمان و اندیشمندان، از سوی دیگر، از جمله اقدامات برجسته امام رضا علیه‌السلام به شمار می‌رود. امام رضا علیه‌السلام، چه در دوران اقامت در مدینه منوره و چه پس از هجرت به مرو، همواره پناهگاه تشنگان علم و جویندگان معرفت بود. در این زمینه، آن حضرت می‌فرمایند: «دانش‌های ما را فراگیرید و به مردم یاد دهید؛ زیرا اگر مردم زیبایی سخن ما را بدانند، از ما پیروی می‌کنند» (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۳۰). همچنین می‌فرمودند: «من در روضه پاک نبوی می‌نشستم، در حالی که شمار بسیاری از عالمان در مدینه حاضر بودند و هر گاه یکی از آنان در پاسخ به پرسشی در مانده می‌شد، همگی مردم را به سوی من راهنمایی می‌کردند و من پاسخگوی پرسش‌های آنان بودم» (طبرسی، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۶۴).

امام رضا علیه‌السلام با برگزاری مناظره‌های علمی با اهل کتاب و جریان‌های فکری مختلف، زمینه ارتقای معرفت و بینش دینی در جامعه را فراهم آورد. تشکیل محافل علمی، کلامی و حدیثی توسط ایشان، به‌منزله حرکتی برای دفاع از اصول اسلام و فرهنگ اهل‌بیت علیهم‌السلام و پاسخگویی به شبهات و ایرادهای فرق مختلف بود (منتظرالقائم، ۱۳۹۹، ص ۲۱۶). شمار این مناظرات با نمایندگان مسیحی، یهودی، مانوی، زرتشتی، صابئی و نیز فرق اسلامی بسیار قابل توجه است که حول موضوعات گوناگونی از قبیل آفرینش جهان، توحید، صفات خدا، انبیای الهی و عصمت ایشان، جبر و اختیار، امامت، تفسیر آیات قرآن، فضایل اهل‌بیت علیهم‌السلام، احادیث، دعا و احکام دینی انجام شده‌اند (همان، ص ۲۱۶).

این مناظرات از یک سو موجبات عظمت علمی امام رضا علیه‌السلام و از سوی دیگر زمینه

رسوایی و سرافکندگی مأمون در مقابل علمای ادیان، اثبات حقانیت و شایستگی امام علیه السلام و غاصبانه بودن خلافت مأمون و نیز زمینه پی بردن علمای ادیان نسبت به جایگاه رفیع شریعت و احکام اسلام و کامل بودن آن را فراهم نمود. گفتنی است امام رضا علیه السلام جریان پیشیمانی و رسوایی مأمون را قبل از برگزاری مناظرات با علمای ادیان، به «نوفلی» چنین فرموده بودند: «ای نوفلی! می خواهی بدانی چه زمانی مأمون پیشیمان می شود؟ گفتم: بله، فرمود: زمانی که ببیند با اهل تورات با توراتشان و با اهل انجیل با انجیلشان و با اهل زبور با زبورشان و با صابئین به عبری و با زردشتیان به فارسی و با رومیان به رومی و با هر فرقه ای از علما به زبان خودشان بحث می کنم و آن گاه که همه را مُجاب کردم و در بحث بر همگی پیروز شدم و همه آنان سخنان مرا پذیرفتند، مأمون پیشیمان خواهد شد» (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۳۱۶).

با توجه به جو عقل گرایی که در زمان مأمون اوج گرفته بود و درگیری معتزله و اشاعره و انشعابات این دو و سر آوردن فرقه های گوناگون در آن دوره - که منشأ آن رواج و توسعه کاربرد عقل در مسائل کلامی و دینی بود - حضور امام رضا علیه السلام برای تبیین و تحکیم مواضع شیعه و رفع شبهات از آن و رهنمون شیعیان بسیار ضروری و مفید می نمود (ناصری داودی، ۱۳۷۸، ص ۶۶). علی بن موسی الرضا علیه السلام افزون بر شرکت در مناظرات عمومی و مجالس علمی که مأمون آنها را تدارک می دید، در منزل خود و مسجد مرو نیز حوزه علمی تشکیل داده و پذیرای شیعیان و پیروان خویش شدند، لذا شیعیانی که از شهرها و روستاهای دور و نزدیک و از طبقات گوناگون برای زیارت آن حضرت و گرفتن راهنمایی و کسب معارف علمی و دینی و حل شبهات و مسائل گوناگون می آمدند تعداد ایشان هر روز بیشتر می شد، تا جایی که مأمون احساس خطر کرد و به محمد بن عمرو طوسی دستور داد مانع ورود و اجتماع آنها در خانه آن حضرت شود. حضرت پس از شنیدن این خبر فرمود: «خدایا از کسی که به من ظلم کرده، مرا خوار نموده و شیعیان را از درب خانه من دور کرده است، انتقام مرا بگیر، تلخی خواری و خفت را بدو بچشان چونان که او به من چشانیده است و وی را از درگاه رحمت و کرمت دور ساز» (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۴۰۱ - ۴۰۰).

از دیگر نتایج پربار دوران اقامت علی بن موسی علیه السلام در مرو، فراهم شدن زمینه رشد و گسترش تشیع در خراسان بود. مردم خراسان که از پیش دوستدار خاندان رسالت بودند، پس از حضور آن حضرت محبت و ارادتشان به اهل بیت علیهم السلام و علویان بیشتر شد، به گونه ای که آرامگاه امام رضا علیه السلام به یکی از پایگاه های مهم تشیع در طول تاریخ درآمد و بر تاریخ فرهنگ و هنر و اقتصاد ایران و تشیع تأثیر عمیقی نهاد (منتظرالقائم، ۱۳۹۹، ص ۲۱۸-۲۱۷).

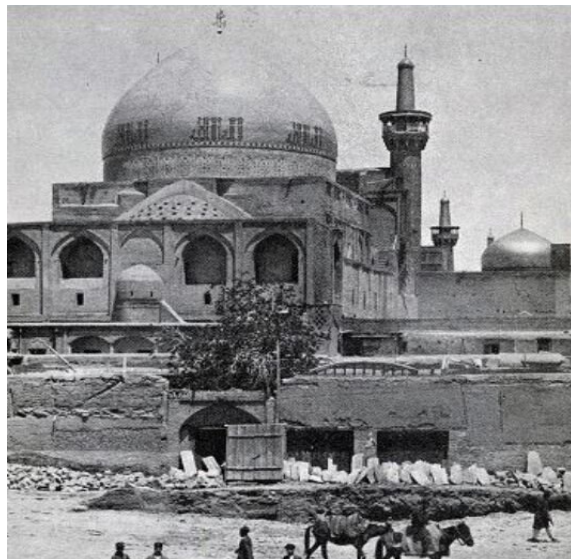
امام رضا علیه السلام با به کارگیری یک استراتژی چندوجهی و نظام مند، نقشی محوری در توسعه

و نهادینه‌سازی عقلانیت در گفتمان دینی عصر خویش ایفا نمودند. اقدامات ایشان را می‌توان در سه سطح کلان تحلیل کرد: در سطح فردی، با تربیت شاگردان و پاسخگویی مستقیم به پرسش‌های علما؛ در سطح گفتمانی، با ورود آگاهانه به عرصه مناظرات بین ادیانی و درون مذهبی و نشان‌دادن قدرت استدلالی اسلام ناب و در سطح اجتماعی-سیاسی، با پایه‌گذاری حوزه‌های علمی غیردولتی که به کانونی برای تجمع و هویت‌بخشی به شیعیان تبدیل شد. این فعالیت‌ها، فراتر از یک مواجهه دفاعی، یک پروژه تمدنی فعال بود که همزمان هم به تبیین و تحکیم مبانی اعتقادی شیعه در برابر جریان‌های رقیب پرداخت و هم با جذب قلوب مردم، زمینه‌ساز گسترش پایدار تشیع در خراسان و تثبیت جایگاه علمی اهل بیت علیهم‌السلام در تاریخ اسلام شد.

۲-۵. تغییر در جغرافیای محیطی با اقدامات تأسیسی

پس از شهادت مظلومانه امام رضا علیه‌السلام، پیروان و شیعیان آن حضرت، توجهی ویژه به زیارت مرقد مطهر ایشان نشان دادند. آرامگاه رضوی در آغاز، محوطه کوچکی بود در میان باغی بزرگ. این روضه مطهر از همان روزهای نخست، خادمان و کلیددارانی داشت که به خدمتگزاری می‌پرداختند. به مرور زمان، مسجدی در جوار مرقد ساخته شد و در اختیار زائران قرار گرفت. همزمان با احداث مساجد، رباط‌ها و اقامتگاه‌هایی نیز برای اسکان زائران ایجاد گردید و متصدیان این اماکن، در راستای رفاه و آسایش آنان تلاش می‌کردند (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۶۲۸). به نظر می‌رسد نخستین کسانی که در مجاورت مرقد مطهر ساکن شدند، خادمان حرم، پیشه‌وران و اصناف بودند. از این تاریخ - که زمان دقیق آن مشخص نیست - مشهد امام رضا علیه‌السلام به محلی برای سکونت تبدیل شد و به تدریج بر جمعیت آن افزوده گردید تا اینکه به حالت قصبه‌ای در آمد و با نام «مشهدالرضا» شناخته شد (همان، ص ۶۲۹). در سده‌های سوم و چهارم هجری، ساکنان مشهد را سه گروه تشکیل می‌دادند: نخست، خادمان و کارگزاران حرم مطهر؛ دوم، عالمان و ساداتی که به قصد تقرب، تبلیغ احکام و برپایی شعائر دینی در آنجا اقامت داشتند و سوم، کاسبان و اصنافی که برای تأمین نیازهای ساکنان و زائران به مشهد روی آورده بودند (همان). زیارت قبور ائمه اطهار علیهم‌السلام به ویژه امام رضا علیه‌السلام، همواره به عنوان یکی از برجسته‌ترین شعائر مذهبی شیعه مورد توجه مشتاقان و پیروان بوده است. آل بویه از جمله حکومت‌های شیعه مذهبی بودند که علاقه خود را به زیارت ائمه اطهار علیهم‌السلام، به طور عملی نشان دادند. برای نمونه، رکن‌الدوله دیلمی پیش از سال ۳۵۲ قمری - که شیخ صدوق را به ری دعوت کرد - برای زیارت مرقد امام رضا علیه‌السلام به خراسان سفر کرد و همان گونه که خود به شیخ صدوق

گفته بود، از آن امام همام حاجت گرفته بود (ابن بابویه، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۳۱۲). همچنین صاحب بن عباد، وزیر و حاکم ری نیز توجهی ویژه به مشهد مقدس داشت (ر.ک: جعفریان، ۱۳۸۸، ص ۳۸). در سده نهم هجری، مقارن با دوره تیموریان، مشهد مقدس به مرکزی دینی، فرهنگی، هنری و اقتصادی تبدیل شد و مردم از نقاط مختلف به آنجا روی می آوردند. شاهرخ تیموری که در هرات حکومت می کرد، عنایت بسیاری به مشهد داشت. در این دوره، به دلیل برقراری امنیت، زائران از اقصی نقاط برای زیارت به مشهد مشرف می شدند. در این زمان، فضاهای جدیدی برای عبادت و زیارت احداث گردید و در اختیار زائران حضرت رضا علیه السلام قرار گرفت.

تصویر ۱: نمایی قدیمی از حرم مطهر رضوی و مسجد گوهرشاد

گوهرشاد آغا - دختر امیر غیاث الدین ترخان و همسر شاهرخ تیموری - رواق های بزرگ دارالسیاده، دارالحفاظ و دارالسلام را بنا نهاد و در همین دوره (سال ۸۲۱ ق) مسجد مجلل و باشکوه گوهرشاد نیز ساخته شد (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۶۳۱-۶۳۰). مسجد جامع گوهرشاد را می توان یکی از مهم ترین و زیباترین مساجد تاریخی در جهان اسلام به شمار آورد. این مسجد باشکوه، یادگاری از قرون گذشته و نمونه ای برجسته از معماری سنتی اسلامی است که در جوار بارگاه ملکوتی امام رضا علیه السلام قرار گرفته و به آن متصل است. شهادت امام رضا علیه السلام از یک سو بر دلبستگی پیروان مکتب اهل بیت علیهم السلام به ویژه به

ساحت آن حضرت افزود و مشتاقان را بر آن داشت تا با تحمل مشقت‌های سفر، به زیارت مرقد مطهر همت گمارند. از سوی دیگر، به تدریج و با گذشت زمان، فضا‌های زیارتی با معماری اصیل اسلامی و سنتی توسعه و رونق فزاینده‌ای یافت. تلاش برای تأمین رفاه زائران نیز در ادوار مختلف، به یکی از محورهای اصلی فعالیت متولیان آستان قدس رضوی تبدیل شد. همچنین، اسکان عالمان و سادات در جوار مرقد امام رضا علیه السلام به منظور تبلیغ دین و گسترش تشیع، از اهمیتی ویژه برخوردار گردید.

در طول قرون متمادی، دوستان، شیعیان و شیفتگان امام رضا علیه السلام هر یک به اندازه توان و استطاعت خویش، بخشی از اموال خود را بر این بارگاه ملکوتی وقف کرده‌اند تا زائران و نیازمندان از مواهب آن بهره‌مند شوند. بر اساس اسناد باقی مانده، قدیمی‌ترین اسناد وقفی به قرن دهم هجری بازمی‌گردد. کهن‌ترین سند وقف غیرمنقول نیز مربوط به وقف‌نامه «عتیق علی طوسی» است که در سال ۹۳۱ قمری تنظیم شده و پس از آن، وقف‌نامه «سید علی حسینی گنابادی» قرار دارد که در سال ۹۵۷ قمری، ملکی را در روستای زبید گناباد وقف آستان قدس رضوی نمود (همان، ص ۵۵۴).

حوزه موقوفات امام رضا علیه السلام در گذشته بسیار گسترده‌تر از امروز بوده است. هم‌اکنون نیز املاک و رقبات بسیاری در مناطقی مانند افغانستان، خوارزم و ماوراءالنهر - که روزگاری بخشی از خراسان بزرگ محسوب می‌شدند - وجود دارد که با تحولات مرزی، در آن سوی حدود سیاسی کنونی واقع شده‌اند. شایان ذکر است که در گذشته، در قفقاز، جمهوری آذربایجان، هند و پاکستان نیز موقوفاتی وجود داشته است. همچنین، امروزه نهادهای دینی متعددی به نام امام رضا علیه السلام در هند و پاکستان فعال هستند که مورد توجه شیعیان آن دیارند و مردم در مناسبت‌های خاص در این اماکن گرد هم آمده، به ذکر فضایل و مناقب آن حضرت می‌پردازند و نذر و نیاز خود را به نام ایشان ادا می‌کنند (همان، ص ۵۵۵).

دامنه موقوفات بسیار متنوع است و از یک روستای شش دانگ، مزرعه، باغ بزرگ گرفته تا یک خانه کوچک، سرای تجاری و مغازه را در بر می‌گیرد که هر یک با نیاتی خاص از سوی واقفان وقف شده‌اند. بیشتر املاک آستان قدس در حومه مشهد و بلوکات تابعه آن و نیز سایر شهرهای خراسان متمرکز است و شمار کمتری نیز در تهران، قزوین، رشت، مازندران، آذربایجان، کرمان، اصفهان و شیراز واقع شده‌اند. برخی از این املاک به صورت کامل و برخی دیگر به صورت سهام وقف شده‌اند (همان، ص ۵۵۸-۵۵۷). با توجه به آنچه درباره موقوفات بیان شد، روشن می‌شود که سنت نیکوی وقف با نیت خیرخواهانه و عام‌المنفعه از سوی واقفان بنیان نهاده شده و تا به امروز تداوم یافته است.

۳-۵. فضا سازی علمی در جغرافیای محیطی

منظور از فضا سازی علمی، تثبیت چرایی و چگونگی پدیده‌ها و رخ دادها در اذهان مردم و به‌ویژه تشنگان به یافتن حقیقت می‌باشد. در این میان، آن حضرت با طرح مقدماتی به برانگیختن مخاطبین قیام می‌کرد و با پیش سازماندهی افکار افراد و دعوت به پرسش، آن‌ها را مجاب می‌کرد که در اطراف و اکناف مسئله به غور نشسته و با بهره‌گیری از مباحثات در گروه‌های محدود و مشاورت‌ها و خرده‌های جمعی تحدید شده، در جستجوی حقیقت باشند و در این راه از «پرسش‌گری» افراد به‌شدت حمایت کرده و از «شورش‌گری» افراد به جهت غبار آلود شدن فضا و عدم فراهم بودن زمینه برای مباحثه علمی امتناع می‌کردند. چنین فضا سازی‌هایی باعث رونق گفت‌وگو در خردورزی در جامعه آن روز گردید و پیدایی این رویکرد به بلوغ فکری در انبساط جغرافیای ذهنی کمک نمود. به‌عنوان نمونه در گفتگوی بین امام و فضل بن سهل، فضل پرسید: روز، زود آفریده شده است یا شب؟ امام پاسخ می‌فرماید: از روی قرآن جواب می‌خواهی یا از روی حساب؟ فضل می‌گوید: هر دو. امام علیه السلام با توجه به علم نجوم ثابت می‌کنند که روز پیش از شب است و بعد از آن با خواندن آیه «لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ» (یس/۴۰) به اثبات آن می‌پردازد. (مغنیه، ۱۳۳۸، ص ۱۲۲) همچنین در مناظره آن حضرت با عمران صابی، عمران از آن حضرت درباره اعضای فیزیکی انسان که از بحث‌های پیچیده در علم پزشکی است و نیز از طبیعت اشیاء در عالم سؤال می‌کند. (همان، ص ۱۲۶-۱۲۳) در مناظره با عمرو بن هذاب هم که منکر علم امام به تمام زبان‌ها بود مجلسی تشکیل دادند که در آن با هندو به زبان خودشان به گفتگو نشست. خود ایشان فرمود: «من حجت خدا در میان مردم و حجت الهی هنگامی که صحبت می‌کند با هر قومی، به همان زبان سخن می‌گوید.» (طبرسی، بی تا، ص ۴۴۴).

این بخش با تبیین مفهوم «فضا سازی علمی» به‌عنوان فرایند تثبیت چرایی و چگونگی پدیده‌ها در اذهان عمومی، بر نقش محوری روش‌های تفکر انتقادی و دیالکتیکی در گسترش جغرافیای ذهنی تأکید می‌نماید. مؤلفه‌های کلیدی این فضا سازی شامل پیش سازماندهی افکار، ترغیب به پرسشگری نظام‌مند، بهره‌گیری از خرد جمعی در قالب مشورت‌های ساختاریافته و تمایز گذاری میان «پرسشگری» سازنده و «شورشگری» تخریب‌گر، نشان‌دهنده درکی عمیق از اصول آموزش متعالی و مدیریت گفت‌وگو است. شواهد عینی ارائه شده از جمله مناظرات امام با چهره‌هایی همچون فضل بن سهل، عمران صابی و عمرو بن هذاب، اثربخشی این روش در تقلیل ابهامات علمی و توسعه قلمرو فکری جامعه را نمایان می‌سازد، همچنین بر ضرورت تلفیق استدلال‌های عقلی، شواهد نقلی (قرآنی) و دانش‌های تجربی (همچون نجوم و پزشکی) در فرایند تبیین حقیقت صحه

می‌گذارد. در مجموع، این رویکرد را می‌توان الگویی کارآمد برای پرورش عقلانیت جمعی و تعمیق گفتمان‌های خردورزانه در گستره جغرافیای فرهنگی اجتماعی قلمداد نمود.

۴-۵. ترغیب حضور سادات در ایران

یکی از عوامل اصلی نفوذ و گسترش تشیع در ایران، مهاجرت سادات علوی به این سرزمین بوده است. دلایل این مهاجرت‌ها را می‌توان در امنیت نسبی مناطق ایران، سخاوت حاکمان ایرانی و محبوبیت آنان نزد مردم جستجو کرد (جعفریان، ۱۳۸۸، ص ۱۶۰-۱۵۹).

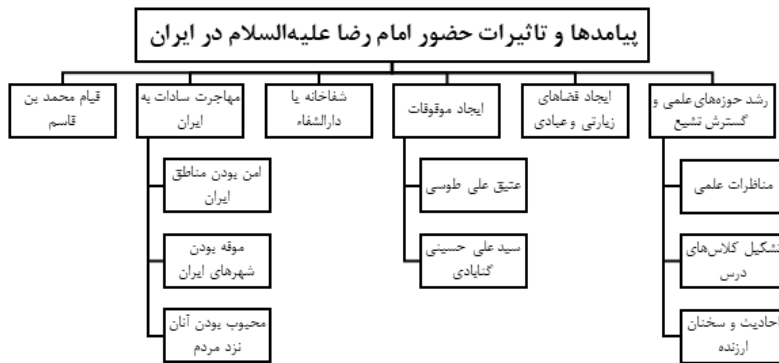
این مهاجرت‌ها به‌ویژه از قرن دوم هجری به بعد شدت گرفت که ورود امام رضا علیه‌السلام به ایران نقطه عطفی در آن بود. تساهل مأمون عباسی در قبال علویان، در مقایسه با سخت‌گیری‌های پدرش هارون الرشید، نقش بسزایی در رشد و گسترش نفوذ آنان ایفا کرد. هرچند مأمون در مواجهه با قیام‌های علویان بر خوردی قاطع داشت، اما به دلیل باور به برتری حضرت علی علیه‌السلام بر دیگر خلفا، برای آنان احترام زیادی قائل بود. با این حال، سیاست او در سال‌های پایانی حکومتش در برابر علویان که همواره حکومت عباسی را تهدید می‌کردند، کاملاً تغییر یافت. از جمله این مهاجرت‌ها، ورود حضرت فاطمه معصومه سلام‌الله‌علیها به ایران بود که همزمان با سفر امام رضا علیه‌السلام صورت گرفت (همان، ص ۱۶۲).

حضور این بانوی بزرگوار باعث شد تشیع در قم بیش‌ازپیش گسترش یابد. پس از رحلت و تدفین ایشان در این شهر، مرقد مطهرش مورد توجه عموم مردم قرار گرفت و حتی پس از آن، گروه‌هایی از سادات به قم مهاجرت کردند. همچنین حضرت احمد بن موسی علیه‌السلام معروف به شاهچراغ، در دوران مأمون به همراه گروهی رهسپار شیراز شد تا به برادرش امام رضا علیه‌السلام بپیوندد. هنگامی که قتلخ خان، حاکم شیراز، از آمدن احمد بن موسی آگاه شد، در مکانی به نام «خان زینال» در بیرون شهر با او روبرو گردید. بین دو گروه درگیری رخ داد و در این میان، یکی از یاران حاکم فریاد زد: «اگر قصد ملاقات امام رضا علیه‌السلام را دارید، بدانید که ایشان شهید شده‌اند». با شنیدن این خبر، یاران احمد بن موسی پراکنده شدند و تنها عده‌ای اندک از خویشان و برادرانش همراه او ماندند. هنگامی که او به سمت شیراز حرکت کرد، مخالفان به تعقیبش پرداخته و در همان مکانی که امروزه آرامگاه او معروف به «شاهچراغ» است، وی را به شهادت رساندند (سلطان الواعظین، ۱۳۵۰، ص ۱۱۷).

مرعشی درباره آمدن سادات به ایران چنین می‌نویسد: «سادات از آوازه ولایت و عهدنامه مأمون که بر حضرت امام پناهی داده بود، روی بدین طرف نهادند و او را بیست و یک برادر بودند. این مجموع برادران و بنو اعمام از سادات حسینی و حسنی، به ولایت ری و عراق رسیدند...» (مرعشی،

۱۳۹۵، ص ۲۷۷). پس از اقدام مأمون در به شهادت رساندن حضرت امام رضا علیه السلام سادات به دیلمستان و طبرستان پناه بردند.

مرعشی در این باره می نویسد: «چون سادات خبر غدر مأمون که با حضرت رضا علیه السلام کرد، شنیدند پناه به کوهستان دیلمستان و طبرستان بردند و بعضی بدان جا شهید گشتند و مزار و مرقدشان مشهور و معروف است و بعضی در همان جا توطن نمودند و اولاد و اتباع ایشان باقیست و چون اصفهیدان مازندران در اوایل که اسلام قبول کردند، شیعه بودند و با اولاد رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم حُسن اعتقاد داشتند، سادات را در این ملک مقام آسان تر بود...» (همان، ص ۲۷۸). این مزارهای متبرک در ایران، نمودی است از آرمان‌های راستین تشیع که از اسلام ریشه گرفته بود و در حقیقت پشتوانه عظیمی برای معیارها و ارزش‌های والای مکتب تشیع محسوب می گردید. این مکان‌ها افزون بر اینکه محلی برای زیارت مشتاقان خاندان اهل بیت علیهم السلام بود، مدرسه بزرگی نیز برای زائران تلقی می گردید که از معرفت امامزادگان و فضایل اخلاقی آن بزرگواران بهره‌مند گردند و از سویی به مظلومیت و حقانیت آنان پی برند که این خود در گسترش مذهب شیعه نیز مؤثر بود. به بیان دیگر، این آرامگاه‌ها هر کدام به کانونی برای گسترش فرهنگ تشیع تبدیل گردید. در هر صورت پیامدها و تأثیرات حضور امام رضا علیه السلام در ایران را می توان در نمودار زیر چنین آورد:

تصویر ۲: پیامدها و تاثیرات حضور امام رضا علیه السلام در ایران

۵-۵. تاسیس مراکز خدماتی و درمانی

بر اساس شواهد موجود در متون تاریخی، در مجاورت بارگاه ملکوتی امام رضا علیه‌السلام از دیرباز مراکز خدماتی و درمانی از جمله شفاخانه یا دارالشفای فعال بوده و نیازمندان و محرومان از خدمات آن بهره‌مند می‌شده‌اند. در جوار مرقد مطهر آن امام همام، همواره حکیمان و پزشکانی مشغول به خدمت بوده‌اند که در شفاخانه مبارکه به معالجه بیماران می‌پرداختند. ثبت‌نام پزشکان و حکیمان خدمتگزار در آستان قدس رضوی به طور مشخص از دوره صفوی رواج یافته است. اسکندر بیگ ترکمان در کتاب «تاریخ عالم آرای عباسی» می‌نویسد: «حکیم عمادالدین محمود که در علم و حکمت و دانشوری و مهارت، نامی آشنای جهانیان بود، رساله‌های ارزشمند و نسخه‌های نادر در زمینه طب، تهیه داروها، معالجه بیماری‌های مزمن و به‌ویژه درمان جرب صغیر و کبیر - که در میان عوام به آتشک معروف است - از او به‌جامانده و مورد اعتماد اطبا بوده است.» وی در ادامه می‌افزاید: «از آنجا که شاه [طهماسب صفوی] در آبادانی و رونق بخشیدن به آستان مقدس رضوی نهایت توجه را داشت، برترین افراد از هر صنف را به خدمت در آن آستان گماشت. حکیم عمادالدین نیز به سمت پزشک ویژه منصوب شد و مدت‌ها در مشهد مقدس به معالجه بیماران مشغول بود و به‌راستی که وی جامع کمالات و برگزیده‌ای از میان اهل فضیلت بود» (اسکندر بیگ، ۱۳۵۱، ج ۱، ص ۲۶۵).

این بخش با استناد به منابع تاریخی معتبر، به واکاوی یکی از کارکردهای مهم و کمتر مورد توجه حرم رضوی، یعنی کارکرد نهادی-خدماتی آن می‌پردازد. استدلال مقاله نشان می‌دهد که بارگاه امام رضا علیه‌السلام فراتر از یک مکان مذهبی، به یک کانون تمدنی چندوجهی تبدیل شده بود که نیازهای جسمانی و درمانی زائران و ساکنان را نیز پوشش می‌داد. اشاره به وجود «دارالشفای» به‌عنوان یک نهاد ساختاریافته، حاکی از درک عمیق متولیان آستان قدس از مفهوم «خدمت» به‌مثابه بخشی جدایی‌ناپذیر از زیارت است. شواهد ارائه‌شده، به‌ویژه انتصاب حکیم عمادالدین به دستور شاه طهماسب صفوی، گویای دو نکته کلیدی است: نخست، مشروعیت بخشی حکومت از طریق تحت حمایت قرار دادن این نهادهای عام‌المنفعه و دوم، اهمیت یافتن کیفیت خدمات با به‌کارگیری برجسته‌ترین متخصصان زمان. این رویکرد، نه‌تنها به رونق اقتصادی و اجتماعی شهر مشهد انجامید، بلکه الگویی ملموس از تلفیق دیانت و مدنیت را در تاریخ ایران شیعی به نمایش گذاشت و بارگاه امام رضا علیه‌السلام را به‌عنوان نمادی از یک نظام خدمت‌رسان جامع‌نگر تثبیت کرد.

۶. نتیجه گیری

گفتگو پیرامون مقوله ولایت الهی و جایگاه امام و رسالت آن دال مرکزی و کانونی گفتمان مناظرات امام رضا علیه السلام را تعیین می نماید. در این چارچوب، برجسته سازی سامانه معنایی، خود بهترین ابزار برای بازنمایی هویت اصیل اسلامی در نظر گرفته شده است. حضرت رضا علیه السلام به جای وارد شدن در بازی های زبانی مبتنی بر عدم رعایت موازین ادب کلامی، به عنوان یک مسیر نادرست و منافی اخلاق و شرع مقدس، به تشریح چارچوب نشانه ها، مفاهیم، مقوله ها، روندها، فرایندها، فراگردها و... گفتمان اسلام ناب محمدی پرداخته اند.

این ترجیح الهی، اخلاقی و هوشمندانه، زمینه را برای پذیرش حق و حقیقت در طرف مقابل و نیز حصول به مجادله احسن و حفظ وجهه غیریت های گفتمانی فراهم آورده است. با حضور امام در ایران، این منطقه کانون توجه بسیاری از افراد قرار گرفته و باعث تمرکز جمعیت شد که خود به خود به رونق بازارها کمک شایانی کرد. از سوی دیگر بسیاری از عاشقان خاندان پیامبر با وقف اموال خود باعث تأسیس فضاهای زیارتی و عبادی و در نتیجه زمینه ساز آبادی و آبادانی شدند.

از جمله تأثیرات فرهنگی حضور امام می توان بر ساخت بناهایی الهام گرفته از اسلام ناب مانند بنای مساجد، حوزه های علمیه و محوریت فرهنگ تشیع که رابطه مستقیم با حضور امام و حرم مطهر ایشان دارد اشاره نمود. این مسئله حتی در ابنیه تاریخی به جامانده از مسیر امام به وضوح قابل مشاهده است که حاکی از وجود علاقه مردم این سرزمین به خاندان پیامبر رحمت صلی الله علیه و آله و سلم است و همین موضوع کمک شایانی به گسترش تشیع در ایران نموده است.

بی تردید، امام رضا علیه السلام با پایبندی به اخلاق اسلامی و رفتار انسان مدارانه، محدودیت های فرهنگی و اجتماعی جامعه ایران را درنوردیدند و با همه اقوام و قبایل گوناگون، پیوندی مؤثر و همه جانبه برقرار نمودند. از جمله اقدامات اثرگذار ایشان می توان به تأسیس حوزه های علمیه نوین - از جمله در مسجد جامع مرو - که محل تجمع شیعیان و برگزاری جلسات درس بود، همچنین تربیت شاگردان برجسته و تألیف آثار ارزشمند اشاره کرد. افزون بر این، وجود مرقد مطهر ایشان در شرقی ترین نقطه ایران، نقشی بی بدیل در گسترش تمدن اسلامی در خراسان و پیشرفت علمی ایران ایفا کرده است. آرامگاه ایشان و همچنین بارگاه خواهر و برادران بزرگوارشان، علاوه بر کارکرد زیارتی، به کانونی برای نشر معارف تشیع و توسعه فرهنگ و تمدن اسلامی تبدیل شد و زمینه شکوفایی علوم و دانش را در ایران فراهم آورد.

مناظرات امام رضا علیه السلام با سران فرق و ادیان راه شکوفایی علم را در خراسان هموار کرد و

تمدن اسلامی با تمدن و فرهنگ کهن ایران آمیخته و با بهره‌گیری از کتب و آموزه‌های امام رضا علیه‌السلام و شاگردان آن حضرت فرهنگ و تمدن اسلامی شکوفان گردید. حرکت علمی گسترده در خراسان شروع شد فرهنگ و تمدن جدیدی که معرف زمان خود بود به وجود آمد. در هنگام ورود امام رضا علیه‌السلام به ایران نیز عده‌ای از سادات به این سرزمین آمدند که بعدها تحت تعقیب عباسیان قرار گرفتند و عده زیادی از آنها در شهرهای مختلف به شهادت رسیدند و مزارهای هر یک به کانونی برای فرهنگ تشیع تبدیل گردید و موجبات گسترش شعائر و معارف شیعه را فراهم کرد.

علی بن موسی الرضا علیه‌السلام طی دوران اقامت خود در مرو، برای ترقی اندیشه و اعتقادات مردم خراسان بسیار تلاش نمود و با مناظره‌های علمی با اهل کتاب و نحله‌های فکری گوناگون، موجبات اعتلای معرفت و بینش دینی این منطقه را فراهم آورد. استجاب دعای حضرت و نزول باران رحمت، از یک سو موجب فزونی محبوبیت و علاقمندی به امام رضا علیه‌السلام در افکار عمومی شد و از دیگر سو، زمینه نفوذ تشیع و گرایش به آن را مخصوصاً در افرادی که معرفت و علاقه‌مندی آنها به امام علیه‌السلام ریشه‌دار و عمیق بود، فراهم کرد.

منابع و مآخذ

قرآن کریم

ابن بابویه، محمد بن علی، (۱۳۷۷ش)، **معانی الاخبار**، ترجمه عبدالعلی محمدی شاهرودی، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

-----، (۱۳۷۲ش). **عیون اخبار الرضا**، ترجمه علی اکبر غفاری، تهران، صدوق.

ابن نعمان، محمد بن محمد، (۱۳۸۷ش)، **الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد**، ترجمه و شرح سید هاشم رسولی محلاتی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

ابوالفرج اصفهانی، علی بن حسین، (۱۳۶۰ش)، **مقاتل الطالبین**، ترجمه سید هاشم رسولی محلاتی، تهران، صدوق.

آلوسی، سید محمود، (۱۴۱۵ق)، **روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم**، بیروت، دارالکتب العلمیه.

ترکمان، اسکندر بیگ، (۱۳۵۱ش)، **تاریخ عالم آرای عباسی**، تصحیح ایرج افشار، تهران، امیرکبیر.

توکل، عبدالله (۱۳۸۵ش)، **اصول و مبانی مدیریت**، تهران، زمزم هدایت.

جعفریان، رسول، (۱۳۸۸ش)، **تاریخ تشیع در ایران**، تهران، علم.

-----، (۱۳۷۱ش)، **تاریخ تشیع در ری**، تهران، آستان حضرت عبدالعظیم حسنی.

حیدری آقایی، محمود و همکاران، (۱۳۹۳ش)، **تاریخ تشیع (دوره حضور امامان علیهم السلام)**، تهران، سمت.

خواند میر، غیاث الدین بن همام الدین هروی، (۱۳۷۹ش)، **حبیب السیر فی اخبار افراد البشر**، به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

درخشه، سید جلال و حسینی فائق، سید مهدی، (۱۳۹۱ش)، **سیاست و حکومت در سیره امام رضا**

علیه السلام، تهران، بنیاد فرهنگی و هنری امام رضا علیه السلام.

زیدان، جرجی، (۱۳۷۲ش)، **تاریخ تمدن اسلام**، مترجم: علی جواهر کلام، تهران، امیرکبیر.

سلطان الواعظین، سید محمد موسوی شیرازی، (۱۳۵۰ش)، **شب‌های پیشاور در دفاع از حریم تشیع**، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

سیوری، راجر، (۱۳۷۴ش)، **ایران عصر صفوی**، مترجم کامبیز عزیزی، تهران، مرکز.

طبرسی، ابو منصور احمد بن علی بن ابیطالب، (۱۴۱۳ق)، **الإحتجاج علی اهل اللجاج**، تحقیق ابراهیم بهادری محمدهادی (زیر نظر جعفر سبحانی)، قم، اسوه.

طبرسی، ابی علی الفضل بن الحسن، (۱۳۷۶ش)، **إعلام الوری بأعلام الهدی**، قم، موسسه آل البيت.

عطاردی قوچانی، عزیزالله، (۱۳۷۱ش)، **تاریخ آستان قدس رضوی**، مهد، عطارد.

مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، (۱۳۶۲ش)، **بحار الانوار**، تحقیق و تعلیق سید جواد علوی، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

مرعشی، ظهیرالدین، (۱۳۹۵ش)، **تاریخ طبرستان و رویان و مازندران**، تهران، اساطیر.

مغنیه، احمد، (۱۳۳۸ش)، **شخصیت حضرت رضا علیه السلام و موسی کاظم علیه السلام**، ترجمه سید

جعفر غضبان، تهران، اردیبهشت.

مفید، محمد بن محمد. (۱۳۸۸ش)، **الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد**، مترجم حسن موسوی

مجاب، قم، سرور.

- منتظر القائم، اصغر، (۱۳۹۹ش)، **تاریخ امامت**، قم، معارف.
- ناصری داودی، عبدالمجید، (۱۳۷۸ش)، **تشیع در خراسان در عهد تیموریان**، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- نوریان، سعید، (۱۳۹۴ش)، **تمنای وصال**، چکیده مقالات همایش ملی علمی و پژوهشی مناظرات رضوی، اردبیل، نشر عنوان.
- ، (۱۳۹۴ش)، **نسیم رضوان**، چکیده مقالات همایش ملی علمی و پژوهشی مناظرات رضوی، اردبیل، نشر عنوان.
- هادیان رسانی، الهه، (۱۳۹۴ش)، **چگونگی نمود روش‌های گفتمان قرآنی در احتجاجات امام رضا علیه‌السلام و تفاوت آن با صناعات خمس در منطق**، فرهنگ رضوی، ۳(۱۲)، ۱۶۵-۱۳۸.

References

Holy Quran

- Al-Alusi, Sayyid Mahmud. (1995). *Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-Qur'an al-'Azim*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Al-Isfahani, Abu al-Faraj 'Ali ibn al-Husayn. (1981). *Maqatil al-Talibiyyin*. Translated by Sayyid Hashim Rasuli Mahallati. Tehran: Saduq.
- Al-Majlisi, Muhammad Baqir ibn Muhammad Taqi. (1983). *Bihar al-Anwar*. Researched and annotated by Sayyid Jawad Alawi. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Al-Mufid, Muhammad ibn Muhammad. (2009). *Al-Irshad fi Ma'rifat Hujaj Allah 'ala al-'Ibad*. Translated by Hasan al-Musawi al-Mujab. Qom: Sorour.
- Al-Tabarsi, Abu Ali al-Fadl ibn al-Hasan. (1997). *I'lam al-Wara bi A'lam al-Huda*. Qom: Mu'assasat Al al-Bayt.
- Al-Tabarsi, Abu Mansur Ahmad ibn Ali ibn Abi Talib. (1993). *Al-Ihtijaj 'ala Ahl al-Lijaj*. Researched by Ibrahim Bahaduri & Mahdi. Qom: Usweh.
- Attaridi Quchani, Azizullah. (1992). *Tarikh-e Astan Quds Razavi*. Mashhad: Attarid.
- Derakhsheh, Sayyid Jalal & Hosseini Fa'eq, Sayyid Mahdi. (2012). *Siyasat va Hokumat dar Sire-ye Imam Reza Alayh al-Salam*. Tehran: Bonyad Farhangi va Honari Imam Reza Alayh al-Salam.
- Hadiyan Rasanani, Elaheh. (2015). The Manifestation of Qur'anic Discourse Methods in the Debates of Imam Reza (A.S.) and its Difference from the Five Arts in Logic. *Farhang-e Razavi*, 3(12), 138-165.
- Heydari Aqaei, Mahmoud et al. (2014). *Tarikh-e Tashayyu' (Dore-ye Hozur-e Emaman Alayhim al-Salam)*. Tehran: Samt.
- Ibn al-Nu'man, Muhammad ibn Muhammad (Al-Shaykh al-Mufid). (2008). *Al-Irshad fi Ma'rifat Hujaj Allah 'ala al-'Ibad*. Translated and explained by Sayyid Hashim Rasuli Mahallati. Tehran: Daftar Nashr Farhang Islami.
- Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali. (1998). *Ma'ani al-Akhbar*. Translated by Abd al-Ali Mohammadi Shahrودي. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- . (1993). *'Uyun Akhbar al-Rida*. Translated by Ali Akbar al-Ghafari. Tehran: Saduq.
- Ja'fariyan, Rasul. (2009). *Tarikh-e Tashayyu' dar Iran*. Tehran: 'Ilm.
- . (1992). *Tarikh-e Tashayyu' dar Ray*. Tehran: Astan Hazrat Abd al-Azim al-Hasani.
- Khwand Mir, Ghiyath al-Din ibn Hammad al-Din al-Harawi. (2000). *Habib al-Siyar fi Akhbar Afrad al-Bashar*. Edited by Abd al-Husayn Nava'i. Tehran: Anjoman Asar va Mafakher Farhangi.
- Mar'ashi, Zahir al-Din. (2016). *Tarikh-e Tabaristan va Ruyan va Mazandaran*. Tehran: Asatir.
- Mughniyah, Ahmad. (1959). *Shakhsiiyyat al-Imam al-Rida Alayh al-Salam wa Musa al-Kazim Alayh al-Salam*. Translated by Sayyid Ja'far Ghayban. Tehran: Ordibehesht.
- Muntazar al-Qa'im, Asghar. (2020). *Tarikh-e Emamat*. Qom: Ma'arif.
- Naseri Davoodi, Abd al-Majid. (1999). *Tashayyu' dar Khorasan dar Ahd-e Timuriyan*. Mashhad: Bunyad Pazhuhesh-ha-ye Islami Astan Quds Razavi.

- Nurian, Sa'id. (2015). *Tamanna-ye Visal*. Abstracts of the National Scientific-Research Conference on Razavi Debates. Ardabil: Nashr Unwan.
- . (2015). *Nasim-e Rezvan*. Abstracts of the National Scientific-Research Conference on Razavi Debates. Ardabil: Nashr Unwan.
- Savory, Roger. (1995). *Iran: The Safavid Era*. Translated by Kambiz Azizi. Tehran: Markaz.
- Sultan al-Wa'izin, Sayyid Muhammad al-Musawi al-Shirazi. (1971). *Shab-ha-ye Pishavar dar Defa' az Harem-e Tashayyu'*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Tawakkuli, Abdullah. (2006). *Usul va Mabani-ye Modiriyyat*. Tehran: Zamzam-e Hedayat.
- Turkman, Iskandar Beg. (1972). *Tarikh-e 'Alam Ara-ye 'Abbasi*. Edited by Iraj Afshar. Tehran: Amir Kabir.
- Zaydan, Jurji. (1993). *Tarikh-e Tamaddon-e Eslam*. Translated by Ali Javaherkalam. Tehran: Amir Kabir.